

РОСІЙСЬКА МОВА

УДК 811.161.1'373.611'374.6 (045)

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.5-1/13>

Бондарєва О. О.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА УНІВЕРБ ЯК КОМПОНЕНТИ НОМІНАТЕМ КОМПЛЕКСНОГО ЗРАЗКА

Номінативну одиницю тієї чи тієї мови доцільно розглядати як певний інваріант, здатний містити характеристики слова та його форм або характеристики словосполучення та його форм відповідно. Метою статті постає аналіз особливостей універбів як однієї з мовленнєвих реалізацій номінатем комплексного зразка. Мета зумовила такі завдання: 1) проаналізувати мотиваційні відношення, що встановлюються між словосполученням та його вербальним еквівалентом; 2) описати критерії тотожності номінатема зі своїми модифікаціями – словосполученнями та еліптичними універбами. У дослідженні використано низку методів, які відповідають його тематиці: метод суцільної вибірки для накопичення фактичного матеріалу; методика дистрибутивного аналізу для диференціювання понять; описовий метод для опису та узагальнення статусу досліджуваних одиниць. Основною досліджуваною мовною одиницею постає номінатема, що здатна містити характеристики словосполучення та його форм відповідно. Виокремлено вісім структурних різновидів номінатем комплексного зразка, разом з якими загалом наявні чотирнадцять таких різновидів. Універби як одиниці, в яких мовленнєво втілюються номінатемами з домінуючо-словосполученням комплексного зразка, становлять більшість структурних різновидів цих інваріантів, а саме: 1) словосполучення + аббревіатура + еліптичний універб, 2) словосполучення + композит + еліптичний універб, 3) словосполучення + словосполучення юкстапозитно-аббревіатурного зразка + еліптичний універб, 4) словосполучення + еліптичний універб + еліптема (головне слово) + композит, 5) словосполучення + еліптичний універб + еліптема (залежне слово), 6) словосполучення + композит аббревіатурного зразка + аббревіатура + еліптичний універб, 7) словосполучення + композит аббревіатурного зразка + еліптичний універб + еліптема (головне слово) + аббревіатура, 8) словосполучення + еліптичний універб + аббревіатура + компресивний універб, 9) словосполучення + еліптичний універб + композит аббревіатурного зразка + еліптема (головне слово), 10) словосполучення + еліптичний універб + аббревіатура + еліптема (залежне слово), 11) словосполучення + словосполучення юкстапозитно-аббревіатурного зразка + еліптичний універб + еліптема (головне слово), 12) словосполучення + еліптичний універб + еліптема (головне слово).

Ключові слова: номінатема комплексного зразка, універбація, універб, словосполучення, тотожність.

Постановка проблеми. Номінативною одиницею тієї чи тієї мови не можна вважати лише слово, як стверджують прихильники словоцентризму. Таку одиницю доцільно розглядати як певний інваріант, здатний містити характеристики слова та його форм або характеристики словосполучення та його форм відповідно. Найголовнішими чинниками визначення мовного інваріанта постають номінативність та семантико-граматична тотожність всіх її форм різної форми та структури.

Отже, вона постає абстрактною одиницею, яка є «відволіченою від всіх своїх реалізацій, яка постає чимось загальним, що в тій чи тій мірі присутнє в низці однорідних конкретних одиниць, що мають статус її варіантів чи дублетів» [1, с. 47]. Інваріант завжди представлений своїми модифікаціями.

Н. В. Дьячок [2, с. 93–98] виокремила шість структурних типів мовних інваріантів, що комплексно зреалізуються в усному та писемному мовленні:

1) словосполучення + аббревіатура + еліптичний універб, наприклад: *административная страница – админстраница – админка*;

2) словосполучення + композит + еліптичний універб, наприклад: *ливневый сток – ливнесток – ливневка*;

3) словосполучення + словосполучення юкстапозитно-аббревіатурного зразка + еліптичний універб, наприклад: *микроволновая печь – МВ-печь – микроволнушка*;

4) словосполучення + еліптичний універб + еліптема (головне слово) + композит, наприклад: *электрическая печь – электричка – печь – электропечь*;

5) словосполучення + еліптичний універб + еліптема (залежне слово), наприклад: *борзая собака – борзюк – борзая*;

6) словосполучення + композит аббревіатурного зразка + аббревіатура + еліптичний універб, наприклад: *заграничный паспорт – загранпаспорт – загран – заграник*.

Ми додали до цього переліку ще вісім типів комплексної реалізації інваріанта з домінують словосполученням:

1) словосполучення + композит аббревіатурного зразка + еліптичний універб + еліптема (головне слово) + аббревіатура, наприклад: *системный администратор – сисадмин – системник – администратор – админ*;

2) словосполучення + композит аббревіатурного зразка + еліптема (головне слово), наприклад: *аббревиатурная морфема – абброморфема – морфема*;

3) словосполучення + еліптичний універб + аббревіатура + компресивний універб, наприклад: *день рождения – дняха – ДР – денрик*;

4) словосполучення + композит + еліптема (головне слово), наприклад: *детектор лжи – лжедетектор – детектор*;

5) словосполучення + еліптичний універб + композит аббревіатурного зразка + еліптема (головне слово), наприклад: *медицинская сестра – медичка – медсестра – сестра*;

6) словосполучення + еліптичний універб + аббревіатура + еліптема (залежне слово), наприклад: *наличные деньги – наличка – нал – наличные*;

7) словосполучення + словосполучення юкстапозитно-аббревіатурного зразка + еліптичний універб + еліптема (головне слово), наприклад: *микроволновая печь – МВ-печь – микроволнушка – печь*;

8) словосполучення + еліптичний універб + еліптема (головне слово), наприклад: *оперативная память – оперативка – память*.

Отже, універби як одиниці, в яких мовленнєво втілюються номінатами досліджуваного зразка, становлять більшість структурних різновидів цих інваріантів.

Постановка завдання. Метою статті постає аналіз особливостей універбів як однієї з мовленнєвих реалізацій номінатом комплексного зразка. Мета зумовила такі завдання: 1) проаналізувати мотиваційні відношення, що встановлюються між словосполученням та його вербальним еквівалентом; 2) описати критерії тотожності номінатами зі своїми модифікаціями – словосполученнями та еліптичними універбами.

У дослідженні використано низку методів, які відповідають його тематиці: метод суцільної вибірки для накопичення фактичного матеріалу; методика дистрибутивного аналізу для диференціювання понять; описовий метод для опису та узагальнення статусу досліджуваних одиниць.

Виклад основного матеріалу. Традиційно універбацію розглядають у межах семантико-синтаксичного способу словотвору і зараховують до «новітніх продуктивних засобів <...> як різновиду компресивної дериватології» [3, с. 117]. А. В. Ісаченко позначив терміном «універбація» втрату формальної і семантичної розчленованості найменування, тобто явища словоскладання, зрощення, еліптичного пропуску одного з елементів комплексного найменування (еліпсис залежного компонента словосполучення, еліпсис головного компонента словосполучення), аффіксальної деривації, нульовий суффіксації, різних типів аббревіації [4, с. 339]. У дослідженнях більш пізнього періоду значення зазначеного терміну розглядається як трансформація словосполучення в слово, в результаті якої в структуру похідного слова входить основа тільки одного з компонентів словосполучення; таким чином, дериват-універб формально мотивується одним словом, а семантично – всім вихідним словосполученням [5]. І. А. Устименко пояснює універбацію як практично будь-який акт появи нового слова на базі полівербальної синтаксичної одиниці – словосполучення [6, с. 21]. Н. О. Янко-Трінська називає універби (універбати) словами з включенням, визначаючи включення як «розширення значення номінативної одиниці, яке здійснюється за рахунок семантики іншої номінативної одиниці, яка не отримала в цьому слові окремого морфемного вираження» [7, с. 18].

Значний внесок у вивчення зазначеного процесу й одиниць, що постають його наслідком, зробили Н. В. Дьячок та О. С. Івко [8]. Зокрема, було розширено наукове уявлення про різноманітність

частин мови, які здатні бути універбами, запропоновано визначення та низку структурних моделей номінатем комплексного зразка, тобто таких, що репрезентовано в мовленні та тексті не лише двома компонентами, як вважалося донині. Наші студії є продовженням цієї низки досліджень. У них ми деталізуємо наявні доробки та пропонуємо нові структурні схеми таких номінатем.

Науковці розуміють одиниці на зразок *електричка* (*электрическая печь, электропечь, печь*), *суррогатка* (*суррогатная мама, сурмама*), *броник* (*бронированный жилет, бронезилет*), *кладовка* (*кладовая комната, кладовая*) тощо або як результат компресивного словотвору (О. О. Земська, О. С. Кубрякова, В. В. Лопатін, Н. Я. Янко-Триницька), або як наслідки вторинної номінації (А. А. Брагіна), або як зразок реалізації закону втрати формальної й семантичної розчленованості найменування (Е. М. Сидоренко), або як суфіксальні універби (Л. І. Осипова), або як наслідки окремих випадків лексичної конденсації (Л. В. Копоть). Але думки лінгвістів збігаються в тому, що це явище суто дериваційного зразка, хоча тотожність семантики словосполучення і слова, що йому відповідає, передбачає припущення: між словосполученням і словом наявні відношення не дериваційні, зовсім не ті, які зумовлюють виникнення нових номінативних одиниць.

У контексті вивчення універбації часто пишуть про те, що «між вихідним словосполученням і його конденсатом існують відношення зовнішньої вмотивованості» [9, с. 88]. Але якщо феномен зовнішньої вмотивованості розуміють як «відношення між двома номінатемами, значення однієї з яких (похідної) формується значенням іншої (твірної), але не збігається з ним» [10, с. 78, 131], можна констатувати, що в наведених прикладах між твірною і похідною одиницями не існує таких мотиваційних зв'язків. Це підтверджують такі факти:

1) значення слова в цьому випадку не визначається через значення словосполучення, а абсолютно збігається з ним;

2) за модифікації такого зразка зазвичай не відбувається і граматичних змін (спостерігається граматична – родова – для іменників – та, іноді, видова – для дієслів – тотожність головного слова вихідного словосполучення і універба).

Отже, доцільно вважати, що між словосполученням та його вербальним еквівалентом зреалізовано словотвірні, але не зовнішні – дериваційні, а внутрішні – міжгласові – мотивувальні відношення.

Тому й було потрібно дослідникам запропонувати єдиний термінологічний еквівалент зазначе-

ному процесу і тим одиницям, які внаслідок цього процесу з'явилися. Одиниці, що мають семантичну тотожність у всіх різновидах, що підкріплено формальною вмотивованістю, тобто виводимістю однієї одиниці з іншої на рівні форми, і вважатимуться нами структурними різновидами номінатем. Критерії її тотожності можна представити так: 1) номінатема як одиниця мови здатна містити безліч диференційних ознак, що не порушує уявлення про її єдність; 2) номінатема реально функціонує в мові в одній або кількох зі своїх модифікацій (дублетів), тому модифікування номінатемі – це форма її існування; 3) тотожність номінатемі передбачає дублетне модифікування, яке полягає в повній семантичній ідентичності дублетів; за дублетного модифікування ці дублети завжди збігаються як в плані лексичної, так і в плані граматичної семантики; 4) семантико-граматична цільнооформленість номінатемі, тобто сукупність текстово-мовленевих реалізацій конкретної номінатемі, потенційно їй властивих.

У межах новітньої теорії номінації виокремлюють 1) структурні різновиди номінатемі з домінантою-словом представлені всіма семантично тотожними одиницями, які ототожнюються на рівні слова; 2) структурні різновиди номінатемі з домінантою-словосполученням своєю чергою представлені всіма семантично тотожними одиницями, які ототожнюються на рівні словосполучення, а саме:

а) ідіоматизоване словосполучення, тобто колокація, яка бачиться як «лексико-семантичний тип словосполучення, за своєю внутрішньою семантичною структурою стоїть між вільним і фразеологічним поєднанням» [10, с. 97];

б) фразеологізоване словосполучення, виникнення якого зумовило ідіоматизоване словосполучення і яке є «постійним і повторювальним вживанням вільного сполучення слів не в прямому, а в узагальненому, образно-переносному значенні» [10, с. 92];

в) поєднання зі службовим словом і аналітичні лексико-семантичні варіанти;

г) універбалізований (вербальний) еквівалент словосполучення – слово, що виникло в результаті вербальної модифікації словосполучення, тотожне словосполученню в лексико-граматичному аспекті, тобто демонструє тотожність лексичного, граматичного значень і синтаксичної функції.

Останній структурний різновид номінатемі своєю чергою представлений так.

1. Словесна модифікація номінатемами з домінантою-словосполученням «створюється шляхом еліпсиса, скорочення поєднання слів в слово, яке за своєю природою є його компонентом» [10, с. 135]: а) еліпсис (залежне слово); б) еліпсис (головне слово); в) еліптична універбація, результатом якої можуть бути іменники, прикметники, дієслова, дієприкметники, дієприслівники, прислівники та вигуки.

2. Словесна модифікація номінатемами з домінантою-словосполученням створюється внаслідок композитної компресії словосполучення: а) аббревіація; б) власне формальна компресія, за якої спостерігається просте інтерпретирування колокації як слова (те, що в традиційній лінгвістиці називають стягненням); в) компресійна універбація, за якої компресія супроводжується імітацією словотворення.

Крім того, як було зазначено на початку цих студій, номінатемами з домінантою-словосполученням можуть бути представлені одночасно кількома своїми структурними різновидами, будучи номінатемами комплексного зразка. Їхніми інтерпретаціями найчастіше стають універби. Тому ці одиниці й вимагають особливої уваги.

Отже, спираючись на праці Н. В. Дьячок, О. С. Івка та ін., доцільно розглядати кожну таку одиницю як універбалізований (вербалізований) еквівалент словосполучення, тобто як слово, що виникло внаслідок словесної модифікації (універбації, універбалізації) словосполучення, яке має тотожні цьому словосполученню лексичне та граматичне значення й синтаксичну функцію. Універб здатен стилістично відрізнятися від еквівалентного словосполучення наявністю розмовних рис, сленговості або може стилістично збігатися з ним. Універбам властива «поліфункціональність, що виявляється в переході похідних із розмовного, розмовно-професійного мовлення до кодифікованого» [11, с. 30]. Досліджуваний шар універбів у сучасній російській мові має «безсумнівну тенденцію до витіснення своїх «повних» фразеологічних еквівалентів. Деякі з таких еквівалентів нині уже важко уявити навіть в «офіційній» мові» [12, с. 266].

Є низка інтралінгвістичних та екстралінгвістичних причин появи універбів. По-перше, це компресія в словотворенні, що пояснюється дією закону економії мовленевих засобів, особливо сильно виявляється в розмовній мові. По-друге, вона мотивується виникненням нових явищ,

які вимагають позначення. По-третє, можуть бути причини для зміни імені чогось вже наявного. До цього можуть підштовхувати чинники зі сфери політики, економіки, комунікації тощо. По-четверте, це прагнення до економії мовленевих зусиль мовців. По-п'яте, це вияв компенсаторних властивостей мовної системи: «прагнення мови до «слівності», тенденція до синтетизму або, принаймні, до врівноваження аналітизму і синтетизму» [11, с. 10].

Висновки і пропозиції. Основною досліджуваною мовною одиницею постає номінатема, що здатна містити характеристики словосполучення та його форм відповідно. Її найголовнішими чинниками є номінативність та семантико-граматична тотожність всіх форм незалежно від їхньої різниці за формою та структурою. Ми виокремили вісім структурних різновидів номінатем комплексного зразка, разом з якими загалом наявні чотирнадцять таких різновидів. Універби як одиниці, в яких мовленнєво втілюються номінатемами з домінантою-словосполученням комплексного зразка, становлять більшість структурних різновидів цих інваріантів, а саме: 1) словосполучення + аббревіатура + еліптичний універб, 2) словосполучення + композит + еліптичний універб, 3) словосполучення + словосполучення юкстапозитно-аббревіатурного зразка + еліптичний універб, 4) словосполучення + еліптичний універб + еліптема (головне слово) + композит, 5) словосполучення + еліптичний універб + еліптема (залежне слово), 6) словосполучення + композит аббревіатурного зразка + аббревіатура + еліптичний універб, 7) словосполучення + композит аббревіатурного зразка + еліптичний універб + еліптема (головне слово) + аббревіатура, 8) словосполучення + еліптичний універб + аббревіатура + компресивний універб, 9) словосполучення + еліптичний універб + композит аббревіатурного зразка + еліптема (головне слово), 10) словосполучення + еліптичний універб + аббревіатура + еліптема (залежне слово), 11) словосполучення + словосполучення юкстапозитно-аббревіатурного зразка + еліптичний універб + еліптема (головне слово), 12) словосполучення + еліптичний універб + еліптема (головне слово). Модифікаціями досліджуваних номінатем, окрім універбів і словосполучень, стають також аббревіатури (звичайні та юкстапозитного зразка), еліптеми, композити (традиційні та аббревіатурного зразка). Кожна з цих модифікацій теж вимагає аналізу, що й стане матеріалом наших подальших розвідок.

Список літератури:

1. Теркулов В. И. Слово и номинатема: опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка. Горловка : ГГПИИЯ, 2007. 240 с.
2. Дьячок Н. В. Принципы определения номинатемы комплексного типа. *Мова*. 2017. № 28.
3. Зеленин А. В. Компрессивное словообразование в эмигрантской прессе (1919–1939 гг.). *Вопросы языкознания*. 2007. № 4. С. 117.
4. Исаченко А. В. К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. *Slavia*. 1958. Вып. 27. С. 334–352.
5. Осипова Л. И. Суффиксальная универбация как продуктивный способ образования новых слов в русской разговорной речи. *Русский язык : исторические судьбы и современность* : тезисы докладов II Международного конгресса исследователей русского языка, 18–21 марта 2004 г. URL: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2004/ru/participants/psearch.php?pid=12514> (дата звернення: 02.03.2021).
6. Устименко И. А. Ономазиологический аспект семантической конденсации. *Лексикология. Семасиология*. Белгород : БелГУ, 2001. С. 19–25.
7. Янко-Триницкая Н. А. Процессы включения в лексику и словообразовании. Развитие грамматики и лексики современного русского языка. Москва : Наука, 1964. С. 18–36.
8. Дьячок Н. В., Ивко А. С. Материалы к словарю универбов современного русского языка. Издание дополненное. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2020. 491 с.
9. Снитко Е. С. Деривация и ее виды в русском языке. *Русское языкознание*. 1982. Вып. 4. С. 84–89.
10. Теркулов В. И. Композиты русского языка в ономазиологическом аспекте : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.02. Горловка, 2008. 472 с.
11. Гафарова Р. И. Суффиксальные универбы русского языка: семантика, деривационные отношения : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02. Харьков, 2009. 178 с.
12. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. Москва : Госуд. учебно-пед. изд-во Министерства просв. РСФСР, 1957. 295 с.

Bondarieva O. O. WORD COMBINATION AND UNIVERB AS COMPONENTS OF NOMINATHEMES OF COMPLEX TYPE

The nominative unit of a language should be considered as a certain invariant that can contain the characteristics of the word and its forms or the characteristics of the word-combination and its forms, respectively. The purpose of the article is to analyze the features of univerbs as one of the speech realizations of the nominathemes of the complex type. The purpose has stipulated the following tasks: 1) to analyze the motivational relationships established between the word combination and its verbal equivalent; 2) to describe the criteria of identity of nominathemes with their modifications – word combination and elliptical univerbes. Methods. The study used the method of continuous sampling for the accumulation of factual material; methods of distributive analysis for differentiation of concepts; descriptive method for describing and generalizing the status of the studied units. Conclusions. The main language unit is the nominatheme, which is able to contain the characteristics of the word-combination and its forms, respectively. Eight structural varieties have been identified as nominatheme of the complex type, together with which there are a total of fourteen such varieties. Univerbs as units in which speech nominathemes with a dominant word-combination of a complex type are verbally embodied: 1) word-combination + abbreviation + elliptic univerb, 2) word-combination + composite + elliptic univerb, 3) word-combination + word-combination of a juxtapositive-abbreviated type + elliptic univerb + elliptheme (main word) + composite, 5) word-combination + elliptic univerb + elliptheme (dependent word), 6) word-combination + composite of the abbreviation type + abbreviation + elliptic univeb, 7) word-combination + abbreviation type composite + eleptheme (main word) + abbreviation, 8) word-combination + elliptic univerb + abbreviation + compression univerb, 9) word-combination + elliptic univerb + abbreviation type composite + elliptheme (main word), 10) word-combination + elliptic univerb + abbreviation + elliptheme (dependent word), 11) word-combination + word-combination of a juxtapositive-abbreviation type + elliptic univerb + elliptheme (main word), 12) word-combination + elliptic univerb + elliptheme (main word).

Key words: *nominatheme of complex type, univerb, univerbalization, word-combination, identity.*